

Ömer b. Abdülaziz ve Gayrı Müslimler

İrfan AYCAN*

Emeviler döneminde yaşayan gayrı müslimler ve özellikle o dönemler üzerinde araştırmalar yapan son dönem müsteşrikleri, H. 99-101/717-720 yılları arasında görev yapan Emevî devlet başkanı Ömer b. Abdülaziz dönemi için “Kara Dönem” kendisi için de “Zalim” adlandırması yapmaktadırlar¹. Müslümanlar nezdinde beşinci Raşid halife olarak kabul edilen ve adaletine, imanına, güzel yaşantısına..... müslümanlarca tam not verilen böyle bir şahsiyet hakkındaki bu tür iddiaların gerçeklik derecesi ve meselenin aslı bu yazımızın temelini oluşturacaktır. Burada ayrıca bizim onu neden önemseyeceğimizi, gayrı müslimler içinse önemsizliğinin nereden kaynaklandığını ortaya koymaya çalışacağız.

Ömer b. Abdülaziz, anne tarafından Ömer b. el- Hattab’ın torunu Leyla binti Asım’ın, baba tarafından Mervan b. el- Hakem’in faziletli oğlu Abdülaziz’in oğludur. Medine’de H. 60’lı yıllarda doğduğu belirtilir.

---

* *Doç. Dr.*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

1 M.G.S. Hodgson, *İslâmın Serüveni*, I.221; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, II,368-369.

Küçük yaşlarında Kur'ânı ezberlemiş, Mısır valisi olan babası tarafından ilim tahsili için Medine'ye gönderilmiş ve uzun süre burada ilim adamlarından hadis, tefsir, hukuk, edebiyat ve şiir konularında dersler almıştır².

Ömer b. Abdülaziz, Mısır valisi olan babası Abdülaziz'in vefatına kadar Medine'de kaldı. Bu süre zarfında Emevî ailesine mensub bir prens olarak güzel ahlâkı ve samimiyeti sayesinde şehir halkının sevgi ve takdirlerini kazandı. Amcası ve Emevî devlet başkanı Abdülmelik onu bu güzel vasıflarından dolayı Şam'a çağırdı ve kızı Fatıma ile evlendirdi. Ömer, Abdülmelik'in vefatına kadar Şam'da kaldı. Abdülmelik'in vefatını müteakip iktidarı devralan kayınbiraderi Velid, onu saygın kişiliğinden dolayı devlet idaresinde değerlendirmek istedi ve Medine'ye vali tayin etti. Takriben 25 yaşlarında valilik görevine getirilen Ömer, bu görevi yaklaşık yedi yıl sürdürdü³.

Onun yedi yıl süren Medine valiliği sırasında uyguladığı yönetim tarzı dahi kendisini diğer Emevîlerden tamamen farklı kılıyordu. İdaresini adil bir şekilde yürütebilmek amacıyla sahasında uzman on ilim adamını kendisine danışman tayin ederek, onlara, "Eğer birisinin haddi aştığını ya da memurlarımdan birinin halka zulmettiğini görür veya duyarsanız, bu durumu en kısa zamanda bana bildirmenizi sizden Hak adına rica ediyorum" demiştir⁴.

Geçmişte bir takım olumsuz hadiselerle sahne olan Medine onun zamanında bir huzur kenti haline gelmiş hatta devlet başkanı Velid b. Abdülmelik Hacc'a iştirak edemediği yıllarda kendi yerine Hac emiri olarak Ömer'i tayin etmiştir. Yedi yıl süren Medine valiliğinde 4 yıl Hac emirliği yapmıştır. (H.89,90,92,93 yılları)⁵.

2 İbn Sad, *Tabakât*, V, 330-409; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n Nihaye*, IX, 199-202; H.İ.Hasan, *İslâm Tarihi*, I, 412; Suyutî, *Tarihu'l-Hulefa*, 229-246; Abdülaziz Seyyidü'l-Ehl, *el-Halifetu'z. Zahid Ömer b. Abdülaziz*, 30.

3 İbn Sad, V, 331; İbn Kuteybe, *el-Mearif*, 359; İbn Kesir, IX, 201; H. İ.Hasan, I, 413. Abdülaziz, Seyyidü'l-Ehl, 32.

4 İbn Sad, V, 343.

5 İbn Kesir, IX, 201; Eminoğlu, Ömer b. Abdülaziz 76.

Diğer taraftan Irak'ta Haccac b. Yusuf'un sert ve acımasız yönetiminden kaçanlar Mekke ve Medine'ye sığınmış, bu durum Ömer b. Abdülaziz'le Haccac arasında siyasi bir soruna dönüşmüş ve bir Emevî olan Ömer b. Abdülaziz ile Emevîlerin mutî valisi Haccac b. Yusuf'u karşı karşıya getirmiştir.

Ömer b. Abdülaziz'in, Haccac'ın Irak'ta halka yaptığı zulmü dile getiren bir mektubu Velid'e göndermesi, Haccac'ın Ömer'e kin duymasına sebep olmuş, bunun üzerine Haccac, halifeye, "Iraklı isyankarların Hicaz'a giderek Ömer'den yardım ve ilgi gördüklerini dile getiren bir mektup yazmış ve neticede bu mektup Haccac'ın Ömer'e tercih edilmesine neden olmuştur. Bunun üzerine Velid Haccac'dan Medine'ye tayin edebileceği iki vali adayını isteyerek Ömer'i valilikten azletmiştir ⁶.

Ömer'in Haccac'la zıtlaşmasının ve halk tarafından çok sevilmesine rağmen azledilmesinin bir diğer nedeni de Emevî hanedanlığı içerisinde sürekli sorun haline gelen ve yönetimin yıpranmasına sebep olan Veliahd'lık meselesi idi. Velid, kardeşi Süleyman'ı veliahdlıktan azlederek oğlu Abdülaziz'i veliahd tayin edince ortalık karışmıştı. Velid'in bu kararını Haccac ve Kuteybe b. Müslim desteklerken, Ömer b. Abdülaziz ve güney Arapları Süleyman'ın veliahdlığını savunuyordu. Bu durum da Medine'de iyi bir yönetim tarzı gösterdiği halde Ömer'in görevden alınmasında etkili oldu⁷. Özellikle veliahdlık meselesinde, araya bazı hatırlı kimseler girmeseydi Ömer'in hayatı dahi tehlike altında olabilirdi denilmektedir ⁸.

Ömer b. Abdülaziz'in yerine tayin edilen Mekke valisi Halid el-Kasrî ile Medine valisi Osman b. Hayyan el-Mürri, gerek Velid'in yazılı emriyle gerekse Haccac'ın arzusu üzerine bu şehirlerde ne kadar Iraklı sığınmacı varsa, yerleşip ticarete başlamış Iraklılar da dahil olmak üzere, tutuklanarak Haccac'a gönderilmiş, o da idam etmiştir. Bunlar arasında ashabtan Said b. Cübeyr gibi ünlü kimseler de mevcuttur ⁹.

6 Zübeyri, Nesebu Kureyş, 286; Taberî, II, 1254-1255

7 Doğuştan Günümüze, II, 397.

8 Bkz. Suyutî, Tarihu'l-Hulefa, 260

9 İbn Kuteybe, el-Mearif, 445 ; Yakubî, Tarih, II, 290; Taberî, II, 1258-1259.

Velid'in ölümünden sonra 96 / 715 yılında Ömer'in desteklediği Süleyman b. Abdülmelik iktidara geldi. 3 yıl gibi kısa bir iktidar döneminden sonra hastalandı. Küçük yaşta olan çocuklarından birisini veliahd tayin etmek isteyen Süleyman'ı, büyük bir alim olan ve kendisi üzerinde büyük tesiri bulunan Reza b. Hayve ikna etti ve 96 yılında Ömer b. Abdülaziz'in Emevî devletinin başına geçmesini sağladı. Süleyman'ın vefatına kadar açıklanmayan bu tesbit, onun ölümüyle ilan edildi. Bu karar, Emevilerden Hişam b. Abdülmelik dışında herkes tarafından olumlu karşılandı. Halk da fazlasıyla memnun kalmıştı. Hişam da bilahare Ömer'e biat etmek durumunda kaldı¹⁰.

Dabık camiinde, Süleyman b. Abdülmelik'in Ömer'i veliahd tayin ettiği haberi müslümanların huzurunda ilan edilince büyük bir kabul görmesine rağmen Ömer'in, bu işe karar verilirken halka danışılmadığını, veliahd sistemiyle başa getirilen bir kimsenin meşru bir halife olamayacağını ve bu biatın hür irade ile gerçekleşmediğini ileri sürerek halka çağrıda bulunduğu ve "Ey müslümanlar! Benim bu işten başım dertte, bu görev omuzlarıma yıkıldı. Ben bunu istememiştim. Bu görev bana verilirken müslümanlara danışılmamıştır. Ben biatınızı iade ediyorum, işlerinize bakacak başka birisini seçiniz." dediği belirtilir¹¹.

Burada Ömer b. Abdülaziz'in hilafete verasetle değil de seçimle ehil olanın başa geçirilmesini savunduğu görülebilir ve halkın kendisini tasvib etmesini beklediği anlaşılabilir.

İmam Ebu Yusuf meşhur kitabı Kitabu'l-Harac'ta şöyle bir haber nakleder:

Ömer b. Abdülaziz halife tayin edilince halkın işleri nedeniyle büyük bir mesuliyet altına girmesi sebebiyle iki ay boyunca üzüntü ve keder içinde kaldı. Sonra millet ve memleket işlerine kendini vermek zorunda kaldı. Hakları sahiplerine iade etti. O derece ki kendisini dahi ihmal ediyordu. Ölünceye kadar bu minval üzere devam etti. Vefat edince devrin

10 İbn Sad, V, 338-340; İbn Abdilhakem, *Siretu Ömer b. Abdülaziz*, 29-31, 118-119, 122; Abdülaziz Seyyidü'l-Ehl, 88,94; J.Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 125; Mes'udî, *Mürûc*, III, 193; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, V, 38-41; İbn Kesîr, IX, 189-190.
11 Bkz. İbn Sad, V, 337-338. ; Taberî, II, 1341-1344

alimleri taziye etmek üzere hanımına geldiler. Ölümüyle müslümanların ne kadar büyük bir kayba uğradıklarını, kederlerinin sonsuz olduğunu belirttiler. Sonra hanımına “Bize onun hakkında bilgi ver, zira erkeği en fazla tanıyan hanımıdır” dediler. Hanımı şöyle anlattı: Vallahi o sizden daha fazla namaz kılan, oruç tutan bir kimse değildi. Lakin ben onun kadar Allah’tan korkan, Allah korkusuyla titreyen birini görmedim. Merhum, cismini ve ruhunu insanlar uğrunda tüketti. Halkın ihtiyaçlarını gidermek için bütün gün vazifesi başında kalırdı. Akşam olurda bazı kimselerin işi bitmezse gece de devam ederdi. Bir gün halkın ihtiyaçlarını bitirmiş olduğu halde geceledi. Kendi şahsî malı olan kandili istedi. Sonra iki rekat namaz kıldı ve elini çenesine dayayarak oturdu. Gözyaşları yanaklarından akıyordu. Sabaha kadar bu şekilde ağladı. Şafak sökünce oruca niyet etti. Ona dedim ki ‘Ey Müminlerin Emiri! Sende bir şey var, ben seni bu geceki gibi hiç görmedim.’ Bana cevap verdi: “Evet düşündüm ki ben bu milletin siyahına beyazına halife oldum. Garib, kanaatkâr, kendi haline terkedilmiş biçareleri, fakirleri, muhtaçları, zorla tutulan esirleri, memleketin dört bucağındaki nice kederlileri hatırladım. Anladım ki Allah onların hepsinin hesabını benden soracak. Muhammed Mustafâ da onların lehine; benim aleyhime şahadet edecek. Bu sebeple Allah yanında mazur görülmeyeceğimden, Peygamberin aleyhimde şahadet etmesinden korktum. Böylece kendimin ne olacağını düşündüm.” demiştir ¹².

Şimdi müslümanı, gayrı müslimi bütün halkını bu derece düşünen, onların taleplerine gereği gibi cevap verebilecek miyim ? diyen, “Allah karşısında bunun hesabını verebilecek miyim?” diyen bir kimse hakkında nasıl olur da, bütün Emevî hanedanı içinde “en kötü kimse” ve “zalim” olarak damgalanır. Herhalde meselenin başka bir yönünün olması gerekir.

Ömer b. Abdülaziz devlet başkanı olur olmaz, devletin özellikle ve özellikle toplumsal temellerini sağlamlaştırmaya ve halk arasında süre gelen bölünmüşlükleri ortadan kaldırmaya yönelik faaliyetlerde bulundu. O güne kadar oluşmuş farklı siyasi ve dini görüş mensuplarının dertlerini dinledi, kendilerine alâka gösterdi ve giderilmesi istenen

12 Ebu Yusuf, *Kitabu'l- Harac*, Trc., 45. İbn Abdilhakem, 42, 146.

problemlerin, yerine getirilmesi istenen hususların gerçekleştirileceği sözünü verdi. O güne kadar iktidara olan muhalefetini terör hareketlerine başvurarak gösteren Haricî hareketi dahi, Irak, Arabistan, Kuzey Afrika, yani hemen hemen bütün İslâm topraklarındaki faaliyetlerini durdurmuş ve mensubları Ömer b. Abdülaziz'e halife olarak biat etmişlerdir. Muaviye b. Ebî Süfyan döneminde başlatılan, hutbelerde Hz. Ali ve taraftarlarını takbih etme işi sona erdirilerek o kimselerin de gönülü kazanılmıştır. Velhasıl Ömer b. Abdülaziz dönemi, Emevîlerin tarihinde, bütün muhaliflerin faaliyetlerini sona erdirdikleri ve adil bir devlet başkanı olarak Ömer'e biat ettikleri, büyük bir uzlaşma dönemi olmuştur. Böylece yıllardır hasreti çekilen devlet-millet kaynaşması, kucaklaşması gerçekleşmiştir¹³.

Ömer'in şefkat çemberi sadece müslümanlarla sınırlı değildi. Onun döneminde daha önceki Emevî devlet başkanları tarafından ele geçirilmiş topraklarda yaşayan Hıristiyanlara ve Musevilere ait ibadethaneler kendilerine iade edilmiştir. Ömer b. Abdülaziz, valilere gönderdiği mektupla gayri müslim ve zımmî halkın hukukunun gözetilmesini, ibadethanelerinin tahrib edilmemesini ve kendilerine insanca, hoşgörülü davranılmasını istemiştir¹⁴.

Ömer b. Abdülaziz, toplumda böyle bir ortamı gerçekleştirmekte çok zorlanmış, bazı kesimlerin desteğini alacağı derken bazı kesimlerin de şimşeklerini üzerine çekmiştir. Bu uzlaşma atmosferinin vereceği meyveler ve tepki odakları konusuna geçmeden önce böyle bir ortamı sağlamanın Ömer üzerindeki etkisi konusunda biraz durmak istiyoruz.

Ömer, devlet başkanı olduktan sonra bazı eski arkadaşlarını yanına davet eder. Onlardan bazıları Ömer'i görünce hayretler içinde kalırlar. Çünkü Ömer, Medine'deki insanların en güzel giyineni, en güzel kokular sürüneni, gururla yürüyenini idi. Karşılarında gördükleri kişi ise o değil,

13 İbn Sad, V, 388,389,392-396; İbn Abdilhakem, 52, 70,75; İbn Kesîr, IX.,207; İbnü'l-Esir, V, 62-63. Zettersteen, T.D.V. İ.A. IX, 464; Aycan İ. Sarıçam İ, **Emevîler**, 74.Abdülaziz Seyyidü'l Ehl, 180, 205, 207, 210-214.

14 Bkz. Taberî, II,1361; Ebu Yusuf, Trc. 52, 146; Osman Şekerci, **İslâm Ülkelerinde Gayri Müslimlerin Temel Hakları**, s.48.

renge değişmiş, zayıflamış, saçları dökülmüş ve ruhbanlar gibi yürüyen bir kimsedir¹⁵.

Onu bu hale sokan insanları hak ve adalet ölçüleriyle yönetmek ve halkın taleplerine cevap vermek, ihtiyaçlarını karşılamak arzusu idi. Bu konuda kimden yardım alabileceğine kanaat getirirse hemen ona başvuruyordu. Şam'da oturan bir ilim adamına yazdığı mektup bu konuda çok güzel bir örnektir. Bu mektupta o, müslümanların idaresini üzerine almakla ne müthiş bir imtihana uğradığından bahseder, dürüst yardımcılarının azlığından şikayet eder ve idari işlerde kendisine yardımcı olmasını ister¹⁶.

Ömer b. Abdülaziz, yönetimin halkla bütünleşmesini sağlamak uğruna çaba sarfediyor ve bu gayretleri gösteriyordu. Kendisi Emevi ailesine mensub olmasına rağmen vali olan babasının konağında değil, halkın içinde yetişmiş, Medine'de güzel bir eğitim almış ve yine bu şehre halkın bağrına bastığı bir vali olmuştur. Yani o tepeden inme bir yönetici ya da halkın durumunu bilmeyen anlamayan, halka tepeden bakan bir saray yetiştirmesi değildi. Dolayısıyla Ömer'in halkı için çırpınışı ve toplumsal barışın sağlanması için gerçekleştirdiği ıslahat hareketleri, kanaatimize göre iki kesimin canını sıkmıştır. Bu iki kesimden birisi mensubu olduğu Emevi ailesi, ikincisi de gayrı müslimlerdir. Halbuki Ömer bu iki kesime herhangi bir haksızlık yapmamış, olumsuz bir tavır göstermemiştir. Sadece bu iki kesimle devletin ilişkisini olması gereken noktaya çekmiştir. Halka rağmen onlara aşırı imtiyazlar vermemiştir. Burada Ömer b. Abdülaziz'in bir devlet başkanı olarak Emevî ailesiyle olan münasebetlerini konu edecek değiliz. Çünkü bu da ayrı bir araştırma ve inceleme konusu olur. Biz bu noktadan itibaren, yukarıdan beri ifade etmeye çalıştığımız Ömer b. Abdülaziz'in, İslâm toplumunun vatandaşı olan gayrı müslimlerle olan ilişkilerini, ya da onlara karşı takip ettiği politikaları ele alacağız.

15 Ebu Yusuf, 45,46; Abdülaziz Seyyidü'l-Ehl, 23, 24, 119

16 Bkz. Ebu Yusuf, 188

Zımmîler (İslâm idaresi altındaki gayrı müslimler), ne yazık ki, Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar İslâm toplumunda çok iyi şartlarda yaşadıklarını, müslümanlardan ve yöneticilerden çok iyi muamele gördüklerini iddia etmişler, Ömer b. Abdülaziz'i ise zımmîleri küçük düşürecek bir takım düzenlemeler yapan ilk ve tek Emevi halifesi olduğunu belirterek eleştirmişlerdir. Halbuki Ömer b. Abdülaziz müslümanların durumlarıyla ilgilendiği kadar gayrı müslimlerin durumlarıyla da ilgilenmiş ve onların durumlarını da iyileştirmeye çalışmış, onlar lehinde pek çok kararlar vermiştir¹⁷.

Gerek o günkü Zımmîlerin, gerekse bugünkü müşteriklerin Ömer b. Abdülaziz'i hasım olarak görmeleri ve sadece 2,5 yıl süren bir süreyi kendileri için "kara bir dönem" olarak adlandırmalarının sebebi ne idi? Ya da Ömer b. Abdülaziz gayrı müslimlere yönelik ne tür düzenlemeler yapmıştı? Tetkik edildiğinde yapılan düzenlemelerin şu üç ana madde etrafında toplandığı görülür.

1- Gayrı müslimlerin devlet dairelerindeki memuriyetlerine son verilmesi¹⁸.

2- Kılık - kıyafet ve bineklerle ilgili bazı düzenlemelerin yapılması¹⁹.

3- Emeviler tarafından o güne kadar sürdürülen müslümanlığı seçen kimselerden cizye alınması uygulamasına son verilmesi²⁰.

Bu maddelerden kılık kıyafetle ilgili olanı gayrı müslimler tarafından öne çıkarılmış ve genelde Ömer b. Abdülaziz bu uygulamayla eleştiriye tabi tutulmuştur. Oysa meselenin perde arkasında daha değişik durumlar söz konusudur. Ömer b. Abdülaziz'in uygulamaları hem iç politikaya yönelikti hem de müslümanlarla gayrı müslimler arasındaki ilişkilerin tabii sınırlarına çekilmesi şeklindeydi. Ancak bu uygulamalar, o güne kadar imtiyazlı bir konum elde eden gayrı müslimler tarafından alışılmadık bir uygulama olarak görülüyordu.

17 Ebu Ubeyd, Kitabü'l-Emval, Trc. 67, 70, 71

18 M.G.S. Hadgson, I, 221; Hitti, II, 368.

19 Ebu Ubeyd, 75; Makrizi, Hitat, II, 493; Öztürk Levent, İslâm Toplumunda Hıristiyanlar, 242.

20 Belazuri, Futûh, Trc. 215. ; Abdülaziz Seyyidü'l-Ehl, 181; Wellhausen, 135.

Ömer b. Abdülaziz'den önceki Emevîler kendi halklarıyla çatışma halinde iken gayrı müslimlerle çok güzel ilişkiler içindeydiler ve gayrı müslimler çok rahat bir yaşam sürüyorlardı²¹. Muhtemelen Ömer b. Abdülaziz'in halkla barışık devlet politikası ve halkın ya da siyasî ve dinî grupların talepleriyle örtüşen uygulamaları gayrı müslimleri rahatsız etmiş olmalı. Çünkü o, gayrı müslimlerin müslümanlar üzerinde üst seviyede bir otorite ve kuvvet olmalarını da hoş karşılamıyordu. O, bu konudaki düşüncesini bir valisine yazdığı mektupta açıkça beyan ederek, "Müslümanlar için başlangıcında Zımmîlerin idarî, kitabî ve vergi toplama ile ilgili bilgilerinden istifade etmişlerdir. Bu Allah'ın onlar için takdir ettiği belirli bir süre için olmuştur, işlerinde istihdam ettiğin ne kadar gayrı müslim amil ve katip varsa onların hepsini azlettim ve onların yerine müslüman kimseleri getirdim."²² demektedir.

Ömer b. Abdülaziz'in uyguladığı bu politika mutlaka halkın tasvibine mazhar olmakta, bu sebeple o iktidarının gücünü halktan almaktaydı. Diğer taraftan bu uygulamada gayrı müslimlerle yapılan barış antlaşmaları çerçevesinde aleyhte hiç bir durum söz konusu değildir. Çünkü bu antlaşmalarda gayrı müslimlerin devlet dairelerinde çalıştırılması söz konusu edilmemiştir. Zira yüksek devlet görevlerinde gayrı müslimlerin çalıştırılması son derece hassas bir meseleydi ve muhtemelen de en çok rastlanan şikayet konusunu oluşturmaktaydı²³.

Ömer b. Abdülaziz'in gayrı müslimlerle yapılan antlaşmalara sadık kaldığını, hatta onların yaşamlarını iyileştirici önlemler aldığını, yine Ömer b. Abdülaziz'in uygulamalarını eleştiren Hıristiyan tarihçi Savirus'un yazdıklarından öğrenmekteyiz. O "Ömer insanlar önünde büyük hayırlar işliyor, Allah önünde büyük kötülükler işliyor. Çünkü o kiliselerin ve psikoposların haraçtan muaf tutulmasını emretti ve harabe olan şehirleri imar etti, vergileri kaldırdı. Kıptiler huzur ve emniyet içinde yaşadılar. Fakat o, çok geçmeden Kıptilerin dinleri üzerinde kaldıkları sürece devlet

21 Hitti, II, 367-368.

22 İbn Abdilhakem, 125-126; İbnü'l - Esîr, V, 66.

23 Bernard Lewis, İslâm Dünyasında Yahudiler, 41.

işlerinden el çektirilmesini emreden bir talimat gönderdi. O talimatında, “onlardan kim işlerini korumak istiyorsa o müslüman olsun” diyordu²⁴.

Gayrı müslimlerin devlet dairelerinde çalışmalarıyla ilgili olarak öne sürülen şartlar aslında yeni değildi. Ömer’in amcası Abdülmelik, devlet dairelerinde çalışanların Arapça bilme zorunluluğu yani resmi yazışmalarını Arapça diliyle yazılması şartı getirerek zaten bir adım atmıştı. Dolayısıyla Emevîlerin o güne kadar uyguladıkları politika, onların bürokrasi deneyimlerinden yararlanma şeklinde idi. Ancak bu durum onların kendi güdümlelerinde olmayan kesimleri bürokrasiye yaklaştırmama anlayışı tek taraflı olarak gayrı müslimlerin lehine çalışmıştır. Dolayısıyla Ömer b. Abdülaziz’in bürokrasi ile ilgili uygulamalarını tamamen halkın çoktan beri eleştirilerine sebep olan²⁵ bir konunun halledilmesi şeklinde anlamak mümkündür.

M.G.S. Hadgson, Ömer b. Abdülaziz’in uygulamaları hakkında şöyle demektedir. “II. Ömer, Berberi kabilelerinden çocukları için alınan haracı kaldırdı. Kimi Hıristiyan grupların haraç borçlarını düşü. Mısır’da kilise arazileri belirli vergilerden muaf tutuldu. İran’da kimi ilave vergiler bağışlandı, daha önceden ödemesi yapılmış bazı kanunsuz vergiler yeniden düzenlendi. II. Ömer’in belki de en candan ideali insanların topluca İslâm’a dönüşünü, ihtida etmelerini teşvik etmektir. Daha birinci Ömer devrinde bütün Arapların müslüman olması yolunda açık bir arzu vardı ve hayvancılıkla geçinen başka gruplar, özellikle Berberiler bu bakımdan Araplar içerisinde asimile edilmişler ve fetih seferlerine onlar da katılmışlardı. Ateşli müslümanlar, Zımmîlerden özellikle Arap davasına bağlanması çok önemli olan fertleri veya aileleri ihtidaya teşvik ve tazyik etmişlerdi. Şimdi ise ihtida Arap olmayan herkesi kapsayarak bir hükümet politikası haline almıştı. Buna göre Mısır’da köy muhtarlarının müslümanlar arasından seçilmesi gerekiyordu. Arap fethince oluşturulan şartlar içerisinde, hatta titizlikle uygulanan adalet onlara teşmil edildiği halde, Hıristiyanlar kendilerini ikinci derecede hisseder ve “yerlerini bilir kıldılar”²⁶ demekle fazla alınganlık gösterdiğini anlamaktayız.

24 M.G.S. Hadgson I, 193-194.

25 Bernard Lewis, 41.

26 M.G.S. Hodgson, I, 220-221.

Bilindiği üzere, Ömer b. Abdülaziz döneminden önce devlet gelirlerinin azalmaması²⁷ gibi bir takım nedenlerle gayrı müslimlerden ihtida edenler olsa dahi kendilerinden cizye almaya devam ediliyordu. Halbuki Ömer b. Abdülaziz bu tür uygulamaları kaldırdı. Kendisi valilerinden Abdülhamid b. Abdurrahman'a yazdığı bir mektupta şöyle diyordu. "..... Üzerlerinde büyük miktarda cizye bulunan Hireli Yahudi, Hıristiyan ve Mecusilerden müslüman olanlar hakkında soruyor ve onlardan cizye almak hususunda benden izin talep ediyorsun. Şüphesiz Allah Teala Muhammed (A.S.)'i, İslâm'a davet edici olarak gönderdi. Hiçbir zaman onu vergi toplayıcı olarak göndermedi. Mektubunda saydığım milletlerden her kim müslüman olursa sadece malından zekat alınır²⁸.

Ömer b. Abdülaziz'in gayrı müslimler arasında İslâmiyete daveti teşvik ettiği ve müslüman olanlardan haracı kaldırdığı açık bir gerçektir²⁹.

Müsteşriklerin, hatta o zamanki gayrı müslimlerin pekçoğu II. Ömer'in Zımmîler lehinde gösterdiği her faaliyeti ve ihtida edenlere uygulanan geçmiş idarelerin cizye alma uygulamasını kaldırmasını asimile olma olarak görüyorlar ve cemaatlerine sahip çıkma endişesiyle, aleyhlerine gelişen bir durum olarak kabul ediyorlar. Geçmiş iktidarların uygulamalarını kimliklerini koruma ve devam ettirme açısından benimsiyorlar. Ömer b. Abdülaziz'in ihtidayı teşvik edici uygulamalarının ve meseleyi ekonomik rant meselesi olarak görmeyen yaklaşımının halk tarafından da kabul gördüğü ve desteklendiği söylenebilir. Ömer b. Abdülaziz'in meseleye sadece ekonomi açısından bakmadığı şu örnekten de anlaşılabilir. Ömer b. Abdülaziz'e birisi: "Ey müminlerin Emiri! Bu ne iştir ki senin zamanında fiatlar oldukça yüksektir, her şey pahalıdır. Halbuki senden öncekilerin zamanında ucuz idi." O, buna şöyle cevap verdi: "Benden önce işbaşında bulunanlar Zımmîlere takatlarının üstünde yükler yüklüyorlardı. Bu sebeple onlar ellerinde bulunanları satmaktan başka çare bulamıyorlardı, bu yüzden işler kötü gidiyor, eldeki mallar para etmiyordu" demiştir³⁰.

27 İsfahani, Eġani, 14, 41-42; Belâzuri, **Futuh**, 215

28 Ebu Yusuf, 213; İbn Zeyceveyh, Kitabü'l - Emval, I, 172.

29 İbn Abdilhakem, 78-79; Abdülaziz Seyyidü'l - Ehl, 222 - 226; Welhausen, 135, 139; Belazurî, 621, 622, 643-644.

30 Ebu Yusuf, 214.

Yukarıdan aşağıya verdiğimiz örneklerden anlaşılmaktadır ki, geçmiş dönemlerde gayri müslimlerin ekonomik getirileri ön planda tutulurken, Ömer b. Abdülaziz döneminde bu politikadan vazgeçilmiş zorlamadan; kimseye baskı yapmadan, müslüman olanlar varsa onların ihtidası kabul edilmiş, diğer müslümanlarla birlikte değerlendirilmiş ve kendilerinden cizye alınmamıştır. Tabii olarak bu da, onlar arasında ihtida hareketini etkileyen ve hızlandıran bir unsur olmuştur.

Gayri müslimlerin hoşuna gitmeyen ve Ömer b. Abdülaziz gibi bir insanın zalim olarak nitelendirilmesine sebep olan hususlar aslında bunlardı. Ancak gayri müslimlerin gerek devlet dairelerinde çalışanların işlerine son verilmesi, gerekse ihtida hareketlerinin önünde engel olan ve meseleye ekonomik bir olay olarak yaklaşılana mühtedilerden cizye alınması uygulamasından vazgeçilmesi konusunda söyleyecekleri bir sözü olamazdı. Buna rağmen, gayri müslimler, kendileriyle ilgili küçük çaplı bazı kılık kıyafet ve diğer bazı düzenlemeleri bahane ederek Hz. Peygamber'den sonraki kronolojide 5. sıraya yerleşen Ömer b. Abdülaziz'i kıyasıya eleştiriyorlardı.

Ömer b. Abdülaziz'in kılık kıyafet ve diğer bazı hususlarda yaptığı düzenlemeleri şu şekilde sıralayabiliriz.

- 1- Gayri müslimlerin sarık sarmalarının yasaklanması.
- 2 - Zünnar (deri kuşak) takmalarının zorunluluğu.
- 3 - Alınlarından sarkan zülüflerinin kestirilmesi.
- 4 - Bineklerine eğersiz veya semer üzerine olmak üzere binmeleri.
- 5 - Yeni kilise binaları inşaa etmemeleri.
- 6 - İbadet esnasında seslerini yükseltmemeleri³¹.

Hakikaten Ömer b. Abdülaziz bir valisine yazdığı mektupta şunları emretmektedir:

“Açıktaki taşınan bir haç bırakma. Açıktaki taşınan bir haç bulursan hemen kıldır ve imha et. Hiçbir Yahudi ve Hıristiyan eğerli ata binmesin, semerli ata binsin. Onların kadınlarından hiçbiri binek devesine boş olan eğerle deveye binmesin, ancak Ukaf tabir edilen eğerle eğerlenmiş deveye binsin. Bu konularda Zimmîlere müessir konuşmalarda ve

---

31 Fayda, M. Hz. Ömer zamanında Gayri Müslimler, 172-175.

nasihatlarda bulun. Senin idarende bulunan Hıristiyanlardan birinin kaftan, ipekli elbise ve asb dokuması giymelerini menet. Bana gelen haberlere ve söylenenlere bakılırsa, senin bölgede bulunan Hıristiyanların çoğu sarık giymeye başlamışlar ve bellerine bağlamakta oldukları kayışları bırakmışlar, saçlarını uzatıyorlar, traş olmuyorlarmış. Hayatım hakkı için eğer senin bölgede bulunan Zimmîler bunları yapıyorlarsa, bu senin zaafiyetin, aczin ve onlardan rüşvet alman demektir. Muhakkak onlar, bu yollara tevessül edip senden musamaha talebinde buldukları vakit, senin nasıl bir kimse olduğunu bilerek bunu yapmışlardır. Benim yasak ettiğim hususlara dikkat et. Uygunsuz hareket ve davranışlara kati olarak son ver. Selamlar”³².

İlk dönem gayrı müslimleri ve bazı müsteşrikler, sanki Ömer b. Abdülazîz’in inançlarının gereği olan giyim kuşamlarına müdahalede bulunduğu şeklinde bir görüntü verdikleri gözükmektedir. Halbuki durum tam tersinedir; Hıristiyanların, Yahudilerin ve diğerlerinin tamamen kendi kıyafetlerini giymeleri, özellikle müslümanlara benzememeleri güvenlik v.s. gibi çeşitli açılardan kendilerinden istenmektedir. Zira bu hususlar ta Ömer b. el-Hattab döneminde varılan ve uygulanan antlaşmalar gereğidir. Bu konuda yine Ebu Yusuf şunları belirtmektedir:

“Zimmîlerin hiçbirinin, elbise, binek hayvanı ve kıyafetinde müslümanlara benzemesine müsade edilmeyeceği kendilerine anlatılmalıdır. Onlar; müslümanların bellerine bağladıkları kuşak yerine, kalın iplikten yapılmış kemerleri bellerine bağlamaya mecbur edilmelidirler. Keza başlarına çizgili kalansuvalar giydirilmelidir. Atlarının eğerlerindeki tümseğin tahtadan yapılması, müslümanları taklit etmemeleri tavsiye olunur. Kadınların, cins binek develere binmesine, ilk yapılan sulh anlaşmasında yazılı olmadığı halde şehirlerde havra ve kilise inşasına müsade edilmez, teşebbüs edenler men edilir. Kilise veya havra, fethedilmeden önce inşa edilmişse yıkılmaz, mevcut haliyle terkedilir veya mescid haline getirilir. Ateşgedeler de aynı hükme tabidir... Hz. Ömer Vali ve amillerine Zimmîlerin bu kıyafetlerle dolaşmasını

---

32 Ebu Yusuf, 208. ; İbn Abdilhakem, 126.

emrederdi. Bundan maksat müslüman ile Zımmînin birbirinden tefrik edilmesidir, yoksa maksat sadece Zımmîleri muayyen kıyafetlere mecbur etmek değildir³³

Yukarıda verilen metinlerden de anlaşılacağı üzere gayrı müslimlere sözde getirilen kısıtlamalar, aslında gayrı müslimlerle yapılan ve kendileri tarafından kabul edilen şartlar muvacehesinde yapılmaktaydı. Çünkü İslâm devletinde uyruklardan hoşgörü ve himaye kapsamına giren gayrı müslim topluluklar ile İslâm devleti arasındaki ilişkiler, zimmet adı verilen bir anlaşma tarafından düzenlenmekteydi. Zimmetin koşullarına göre, bu topluluklara İslâmın önceliğini ve müslümanların üstünlüğünü kayıtsız şartsız kabul etmeleri halinde belli bir statü tanınmaktaydı. Bu kabul ediş, ifadesi cizye vergisi ve bir dizi farklılığı simgeleyen maddelere boyun eğmede bulmaktaydı³⁴. Bu dönemler kesinlikle onların dini, sosyal ve kültürel varlıklarını ortadan kaldırmaya yönelik olmayıp, farklılıkların ve egemenliğin vurgulanması amacına yönelikti.

Emeviler döneminde gayrı müslimlerin, kendileriyle yapılan antlaşmalara uymadıkları, hatta iç politikadaki çatışmalar nedeniyle antlaşmaları gözardı ettikleri bilinmektedir³⁵. Ömer b. Abdülaziz'in yapmış olduğu iş, yapılan antlaşmalara uyulması ve valileri de ikaz ederek bu antlaşmaların uygulanmasıdır. Yoksa hiçbir zaman gayrı müslimlerin haklarını kısıtlama ve onlara zulmetme şeklinde bir amacı olmamıştır. Hatta başta da geçtiği üzere gayrı müslimlerin haklarına riayet edilmesi için vermiş olduğu talimatlar olduğu gibi onların yaşamlarını kolaylaştırıcı pek çok tedbiri de alan Ömer b. Abdülaziz olmuştur. Birkaç örnek verecek olursak şunları söyleyebiliriz:

- Ömer b. Abdülaziz döneminde, Berberîlerin çocuklarından alınan haraç kaldırılmıştır.

- Kimi Hıristiyan grupların haraç borçları silinmiştir.

- Mısır'da kilise arazileri belirli vergilerden muaf tutulmuştur.

33 Ebu Yusuf, 207-208.

34 Bernard Lewis, 32, 37.

35 Aycan, İrfan, **Müslüman Toplumlarda Birarada Yaşama Tecrübesi** : "Emevi Modeli", Kutlu Doğum Haftası Sempozyumu 1998.; Levent Öztürk. 134.

- İran'da kimi ilave vergiler bağışlanmıştır.
- Daha önceden ödemesi yapılmış sair kanunsuz vergiler yeniden düzenlenmiştir³⁶.
- Şam'daki Yukanna kilisesi ile ilgili olarak Hıristiyanların lehinde karar verilmiştir³⁷.
- Anlaşma çerçevesinde kiliselerin yıkılmasına engel olunmuş, onarılmasına karışılmamış hatta yardımcı olunmuştur. Yıkılması istenen kiliseler ise izinsiz yapılarıdır.
- Hassan b. Malik'in elindeki bir kiliseyi, yine Hıristiyanlara devretmiştir³⁸.
- Yeni yapılan (mesela Mısır'daki Yuhanna kilisesi) kiliseler müslüman halkın ve ilim adamlarının tepkisine maruz kalmış ve halkın ayaklanmasına kadar gitmiş sonra yıkılmıştır³⁹.

Burada şu önemli netice ortaya çıkmaktadır. Halkıyla barışık durumdaki Emevi yönetiminin Zımmîleri rahatsız etmesi ve halkıyla, çatışma halinde olan Emevilerden Zımmîlerin çok hoşnut olması gerçekten enteresandır.

Sonuç olarak şunları söylememiz mümkündür.

Ömer b. Abdülaziz'in kısa süren devlet başkanlığı esnasında gerek müslümanlara gerekse Zımmîlere karşı fevkalade adil davrandığı ve ülkede bir barış ve huzur ortamı oluşturduğu görülmektedir. Elbette bu ortamı oluşturmak bir takım düzenlemelerin yapılmasını gerektirmekteydi. O güne kadar Emevî hanedanını, yönetimi gasbeden, halkın malını yağmalayan, insanların şahsi hak ve hürriyetlerini kısıtlayan, muhaliflerine zulmeden, gayrı İslâmi bir hayat süren bir taife olarak gören çeşitli muhalif kesimlerin taleplerine cevap vermek elbette kolay değildi. Bu sebeple Ömer b. Abdülaziz o kısacık yönetimi esnasında siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel alanda pek çok reformu hayata geçirmeyi başarmıştır.

36 M.G.S. Hodgson, I. 220; Abdülaziz Seyyidü'l-Ehl, 182, 183; Welhausen, J., 144-145.

37 Belazurî, Futuh. 178 - 179 ; Welhausen, 142; Nebih Akil, **Tarihu Hilafeti Benî Ümeyye**, 294-295.

38 Tabrî, II, 1372; Welhausen, 142; Belazurî. 177; İbn Zenceveyh, I, 338.

39 Kindî, **Kitabû'l - Vulat**, 77-78; Makrizi, I, 33, II,493.

O bu reformları gerçekleştirirken de arkasında müslüman halkın desteğini bulmuştur. O güne kadar hanedana savaş açanlar ve hanedanla onlarca defa çatışanlar yapılan ve taleplerine cevap olan bu reformların meyvesini görerek kendisine müteşekkire olmuşlardır. O yaptığı icraatlarıyla devlet - millet kucaklaşmasını temin etmiştir. Kanaatimize göre Ömer b. Abdülaziz'in gayrı müslimlerle ilgili düzenlemeleri de müslüman halkın doğru talepleri istikametindedir. Ömer, hiçbir zaman gayrı müslimlere zulmetmemiş, üstelik onların yaşamlarını kolaylaştırıcı, güzelleştirici pek çok icraata imza atmıştır.

Ömer b. Abdülaziz, döneminde gayrı müslimlerle ilişkiler tabii sınırına çekmiş, başlangıçtaki ilk halifelerle yapmış oldukları antlaşmalar çerçevesine oturmuştur. Onların müslümanlar üzerine otorite olmaları, önemli bürokratik makamları ellerinde bulundurmaları hiçbir anlaşmanın gereği değildir. Kendi kılık kıyafetlerini bırakarak müslümanların kılık - kıyafetlerine bürünmeleri de kendilerinden istenen birşey değildi. Bu konuda yapılan anlaşmaları gereği Zimmîlerin kendi kıyafetleriyle dolaşmalarının istenmesiydi. İhtida eden gayrı müslimlerden cizye alınması uygulamasına son verilmesi ise ihtida hareketini hızlandırdı.

Kısacası Ömer b. Abdülaziz'in uygulamaları hak ve adalet ölçüleri çerçevesinde olmasına rağmen, gayrı müslimlerin İslâmiyeti benimsemelerine kapı aralaması nedeniyle, gayrı müslimlerce hoş karşılanmıyor, bu da o dönemin "kara dönem", Ömer b. Abdülaziz'in de, Hıristiyan literatürüne "zalim" olarak geçmesine yetip artıyordu.

Kaynakça

- Abdülaziz Seyyidü'l-Ehl, *el- Halifetü'z-zahid Ömer b. Abdülaziz, Beyrut, ?*
 Aycan, İ. Sarıçam, İ; *Enevîler. T.D.V. Yayınları, Ankara, 1993.*
 Belazurî, *Futuhu'l - Buldân (Trc. Mustafa Fayda) Ankara 1987*
 Bernard Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler. (Trc. Bahadır Sina Şener), Ankara, 1996.*
Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi, Heyet, I-XV, İstanbul, 1986 - 1993.
 Ebu Ubeyd, *Kitabü'l - Emval, (Trc. Cemaleddin Saylık), İstanbul, 1981.*
 Ebu Yusuf, *Kitabü'l- Haraç, (Trc. Ali Özek) İstanbul, 1973.*
 Eminoğlu, Ahmet, *Ömer b. Abdülaziz, İnkılap Yay. İstanbul, 1984.*

- Fayda, Mustafa, *H. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, İstanbul, 1989.
- H. İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi (Çer: Heyet) I-IV*, İstanbul, 1991.
- İsfahani, el- Eganî, (*Tsh. Ahmet eş-Şengüf*) I -XXI, Mısır, ?
- İbn Abdilhakem, *Siretü Ömer b. Abdülaziz. Dımaşk*, 1954.
- İbn Kesir, *el- Bidaye ve'n - Nihaye, Daru'l-Hadis, Kahire*, 1992.
- İbn Kuteybe, *el-Mearif, (Thk. Servet Ukkâşe) I*, Kahire, 1969.
- İbn Kuteybe, *Kitabü'l Mearif, (Thk. Servet Ukkâşe) Mısır*, 1969.
- İbnü'l- Esir, *el-Kamil fi't Tarih, Darû's-Sadır, Beyrut*, 1982.
- İbn Sad, *Tabakatü'l- Kübrâ, I-VIII*, Beyrut, 1957- 1960
- İbn Zenceveyh, *Kitabü'l - Emval (Thk. Şakir Zib Feyyaz) I-III*, Riyad 1986.
- İslâm Ansiklopedisi, Ömer b. Abdülaziz mad.*, Zettusteen, IX, M.E.B Yay.İst. 1993.
- Kindî, *Kitabü'l Vulat, Leiblen*, 1912.
- Makrizi, *Hitat. Darû's - Sadır, I-II*, Beyrut, ?
- Mes'udî, *Murûcü'z-Zeheb, Mektebeti'l - Riyadi'l -Hadise*
- M.G.S. Hodgson, *İslâmın Serüveni, (Trc. Heyet) I-III*, 1993, İstanbul.
- Nebih Akil, *Tarihu Hilafeti Benî Ümeyye, Şam*, 1983.
- Osman Şekerci, *İslâm Ülkelerinde Gayri Müslimlerin Temel Hakları*, İstanbul, 1981.
- Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İstanbul 1998
- Philip K. Hitti., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi (Trc. Salih Tuğ) I-IV*, İstanbul 1980
- Suyutî, *Tarihu'l-Hulefa (Thk M. Muhyidin Abdülhamid, Beyrut, ?*
- Taberi, *Tarihu'r-Rusul ve'l-Mulûk, Daru'l-Mearif, Kahire*, 1964.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, . Abdülaziz mad.*
- Yakubî, *Tarih, I-II*, Beyrut, ?
- Zübeyri, *Mesebu Kureyş (Thk. Eliza Provençal) I*, Kahire, 1953.
- Wellhausen, J, *Arap Devleti ve Sukutu (Trc. Fikret Işıltan) Ankara*, 1963.